

Kurepõlved ja viilirajad, pommiaugud ja konnatiigid

Vestlus kujundlikust keelest Asta Õimuga

Eesti keele väljendivara uurimine ja publitseerimine on rikastunud kahe suurteosega. 2019. aastal ilmus Asta Õimu ja varalahkunud Katre Õimu monograafia „Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks”,¹ 2020 Eesti Kirjandusmuuseumi sarjas „Monumenta Estoniae antiquae” kaheköiteline eesti kõnekäändude väljaanne,² mille on toimetanud Asta Õim; Asta ja Katre Õim on ka väljaande koostajad. Need saavutused annavad põhjust tülitada Asta Õimu mõne küsimusega.

Kas võiks ütelda, et mõlema teosega on jõutud olulise verstepostini, võetud kokku pikaajalise töö tulemused?

Tõepoolest „Eesti kõnekäänud” I–II on süstematiseerimistö kokkuvõtte ja ühtlasi „Monumenta Estoniae antiquae” lühivormide viimane osa. Enne kui üle 160 000 tüpologiseerimata kartoteegitekstist sai mõisteliselt korrastatud teos,

¹ A. Õim, K. Õim, Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 76.) Toim P. Eslon. Tallinn: EKSA, 2019.

² Eesti kõnekäänud I–II. Toim A. Õim. (Monumenta Estoniae antiquae VII. Phrasia Estonica I.) Väljaande ja andmebaasi koostajad A. Õim, K. Õim; andmebaasi koostajad A. Baran, A. Hussar. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2020.

kulus paar aastakümnet aega ning see on mitme inimese töö. Koguteose koostamine käis paralleelselt uurimistööga: kaitsti magistri- ja doktoritöid, ilmus suur hulk teaduspublikatsioone ja rakenduslikke väljaandeid. Tõsi, soodsamates oludes võinuks töö mõni aasta varem kaante vahel olla.

Seevastu „Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks” on põgus vahekokkuvõtte fraseoloogia uurimisseisust Eestis. Seda põldu tuleb veel künda, enne kui äestama saab hakata.

Sinu teadlaskarjääri algusosa kuulus kakskeelse leksikograafia alale. Kuidas oled jõudnud eesti kujundkõne süvaanalüüsi juurde?

Sõnaraamatutöö, olgu sõnaraamatu koostamine või toimetamine, on tänuväärne selles mõttes, et probleemid jooksevad ise kätte, seda nii sõnavara kui ka grammatika osas. Kuna leksikograafil tuleb probleemidele lahendus leida suhteliselt kiiresti, lükkub kitsaskohtade laiem uurimine edasi või jääb teiste teha. 1990. aastate alguses „Vene-eesti sõnaraamatut” toimetades hakkas silma ja, mis seal salata, tegi tõsist muret, et eesti vasted kippusid aina korduma ning üks ja seesama väljend, mis tuli ette mitme märksõna artiklis, esines mitmes erinevas vormis ja erinevate vastetega. Tänapäeva leksikograaf on võrreldes eelmise sajandi viimase veerandi sõnaraamatutegijaga abivahendite hulga ja kättesaadavuse poolest lausa või sees – abivahendid on mõne hiireklõpsu kaugusel. Toona ei olnud peale ÕS-i, Saareste mõistelise sõnaraamatu ja „Väikese murdesõnastiku” õieti midagi. See sundis tegijaid looma oma abivahendeid. Nii kujunes mul kaks nn kodukartoteeki: ühes süno-

nüümsed ja teises kujundlikud keelendid. Sealt sai pärast edasi minna, saatmas Erich Raieti julgustus ja Henn Saari kindel soovitus keskenduda eesti keelele. Saari käe all oli mul võimalus õige mitu aastat töötada. Hakkasingi õppima, tegin eesti keele eksameid ja kaitsesin kahel erialal kandidaaditöö, topelt oponentidega, laiendatud kaitsmisnõukogus. Sellega sai põhi laotud.

Kuidas avaldub kujundkõnes Sinu hinnangul keele poeetiline funktsioon?

Kõnekäänd esitab oma sisu (inimese hoiakud, arusaamad, seisukohad) enamasti mitte otseses keeles, vaid kujundlikus, poeetilises keeles. See annab võimaluse käsitleda neid ütlusi poeetilisest ja kommunikatiivsest spetsiifikast lähtuvalt. Roman Jakobsoni järgi tuleb keelt uurida kogu tema funktsioonide mitmekesisuses. Tegeledes poeetilise funktsiooniga, ei saa keeleteadus piirata end poeesia, sõnakunsti valdkonnaga. Seda funktsiooni saab tulemuslikult uurida koos keele üldiste probleemidega, nagu ka keele hoolikas uurimine nõuab selle poeetilise funktsiooni põhjalikku arutamist.

Kirjandusmuuseumi kõnekäändude kartoteek koosneb enamasti pelkadest tekstidest, mille juurde on vaid harva lisatud kommentaare ütluste tähenduste, traditsiooniliste kasutamispuhkude jms kohta. Siit johtus otsene oht tõlgendada kõnekäändude, eriti vanema keele kõnekäändude kujundikeelt valesti. Paratamatult on üsna palju selliseid ütlusi, mille sisu jääb praegusaja uurijale juba sedavõrd käsitamatuks, et ei söanda otsustada ühegi tõlgenduse kasuks. Pealegi on kõnekäänu kui poeetilise üksuse semantika tihti mitmetähenduslik, mille peapõhjus on kõnekäänu metafoori, allegooria vms mitmeti tõlgendatavus. Kui meil õnnestukski luua mingi kindlam reeglistik poeetiliste kõnekäänutekstide „tõlkimiseks” mitte-poeetilise metakeelde, jäävad põhiprob-

leemiks ikkagi kõikvõimalikud üldsemanatika küsimused.

Väljendi komponendid ei ole omavahel seotud mitte üksnes semantiliste ja süntaktiliste reeglite alusel, vaid ka mingi formaalse tunnuse kaudu, mis tagab komponentide vormilise sarnasuse ja kooskõla. Näiteks eesti väljendi heakõlalisusel on metafoori tekkeprotsessis ja seega fraseoloogismi keelendamisel täita nii mõnigi kord oluline roll. Eesti fraseoloogias on tavalised regivärsilisuse vormivõtted algriim ja riim, sh sarnaste struktuuride kordused, mis loovad riimi ja rütmi: *süle ja seljaga, hinge heitma; pea nüüd pea, pillimees; korras nagu Norras; saab süüa, saab müüa* ('midagi on palju'). Tundub, et vanemates väljendites on sedalaadi poeetikavõtted järjekindlamadki kui tänapäevasemas fraseoloogias. Sellised vormivõtted kinnistavad väljendi mõjuvust ja tõhusust.

Mis võiks olla põhjus, et keele poeesiat luuakse, taastuakse ja tarbitakse kõigil aegadel, kõigis keelekasutajate rühmades? Miks vajab inimene kujundeid?

Kujundlikkus on tunnuslik keelele kõige laiemas plaanis, üldiselt. Paljud kujundid on praeguseks nii kulunud, et me ei tajugi neid metafoorsetena, ehkki ülekantud tähendus on täiesti läbipaistev: *ülepeakaela, sõnasõda*. Tänapäeva sõnaraamatutes selliseid sõnu enam ei märgendatagi ülekantuks ega piltlikuks.

Kõnekäänd/fraseologism ei ole üksnes mentaliteedi, vaid ka temaatika poolest inimesekeskne. Antropotsentristliku maailmanägemise – hinnangute, sotsiaalsete ja majanduslike olude peegeldus, mis omandab egotsentristliku kvaliteedi – ideaaliks on iseenda eksistentsi säilitamine. Kõnekäänu hinnanguliseks funktsiooniks on elunähtuste üksikasjade kaudu kujundada ja võib-olla isegi normeerida inimeste ellusuhtumist ja käitumist. Näiteks kõnekäänud, mis taunivad nende kandjat kah-

justavaid pahesid (nt laiskust ja lollust); mis tõstavad esile voorusi (nt virkust ja tarkust); mis eelistavad naturaalseid väärtusi (nt tervist ja tarkust) võõrandatuile (nt varale, rahale). Kõnekäänd näib kujundi vahendusel andvat inimesele teda ümbritseva maailmaga suhtlemiseks mõnikord väga kindlad postulaadid: maailm on halb (*hādaorg*), terveks ei saada kiiresti (*aeg parandab; hobustega tuleb, härgadega läheb*).

Monograafia käsitleb fraseoloogiat, koguteos sisaldab kõnekäände. Kuidas määratled fraseologismi ja kõnekäandu, mida on neis ühist ja mida erinevat?

Võiks lihtsustatult vastata, et heal lapsel mitu nime, aga päris nii see ei ole. Ilmselt asjaolu, et aines, mida me mitme terminiga nimetame, on väga haraline nii vormi, funktsioonide kui ka poetika poolest, eriti võrreldes vanasõnade ja mõistatustega. Kuna kõnekäänd kujutab endast üldjuhul üksikjuhu iseloomustust, siis on neile raske, kui mitte võimatu leida ühisnimetajat. Võib-olla üks põhjusi, miks kõnekäände ei ole spetsiaalselt kogutud ja kõnekäändude kartoteeki on kujunenud vanasõnade ja mõistatuste kogumise kõrvalsaadusena, ongi see, et Jakob Hurt, kes küll alustas oma rahvaluule suurkogumise raames ka kõnekäändude kogumist, sellest siiski peagi loobus. Kuigi ta ise küsil põhjustest ei kirjuta, võiks arvata, et Hurdal ei õnnestunud oma korrespondentidele kuigi hästi selgeks teha, mida täpselt koguda tuleb.

Kõnekäänd on juurdunud kui rahvaluule valdkonna termin, mis on kasutuses olnud juba Hurda suurkogumise eelsest ajast ning püsinud siiaamaani. *Fraseologism* (ka *idiom*) on seevastu lingvistikatermin ning seda on mugav kasutada meie materjali tuumosa kohta. See osa ainesest ei klassifitseeru folkloorižanriks, vaid kujutab endast eesti keele grammatikale oma-

seid fraase, mis toimivad lausemoodustajana, olgu selleks kas kujundlik liitsõna või ümbermõtestatud sõnaühend (*põmmpea; hea pea; võta näpust; kosilasi nagu sepi-lisi; ihub hammast*). Perifeersemat osa, kuhu kuuluvad ühest või mitmest lausest koosnevad ütlused – autoritsitaadid, tõrjevormelid (*Mis su nimi? – Nipitiri.*), kõnevormelid (*Tere hommikust, tulen tam-mikust.*), soovid (*Jumal õnnistagu! Jõudu tööle!*), sajatused (*Susi sind söögu! Saagu sa soosse surema!*), osatamised, parastamised (*Hästi, hästi, ämmalammas! Said kooki moosiga!*) –, annab paremini analüüsida folklooristlike meetoditega ja mugavam on kasutada terminit *kõnekäänd*.

Eristad väljendivaras pigem keelde ja pigem folkloori kuuluvat osa, viimasel on tugev seos teiste folkloorižanridega. Milles näiteks see seos avaldub?

Kõnekäändu poeetiline alge võib tõepoolest pärineda mingist teisest folkloorižanrist: vanasõnast, rahvalaulust, rahvajutust, mütoloogilisest või usunditekstist. Sealjuures ei ole oluline üksnes poeetilis-metafoorse ülekande sarnasus või kattuvus, vaid (eriti paröömiast väljapoole jäävate žanride korral) ka see, kas ümber mõtestatakse kirjeldatav sündmus tervikuna või ainult selle mingi seik, mis keelendatakse lühivormina.

Nii kõnekäände kui ka vanasõnu iseloomustavad näiteks sama struktuuriskeem ning samad idiomaatilised parameetrid. Säilitades sama keskse pildielemendi, omandab kõnekäänduvormi tavaliselt mõni vanasõnafragment, mis kaotab vanasõnale omase üldistava olemuse ja didaktilisuse ning hakkab tähistama üksikjuhtumit: *kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb* (EV118335) > *auku kaevama*. Sellise tekkelooga kõnekäände on õige palju, sellepärast on ka „Eesti kõnekäändudes” vanasõnaseosed eksplitseeritud.

Jutupertuaarist on pärit *paras kelguga metsa vedada* ('vilets, hädine, kõhn') – halb poeg viib oma vanadusest jõetu isa kelguga metsa surema. Väljend *varestega jagamata* ('kõhn') viitab jutule, kus vares istub luise künnihobuse looga peal ja ootab selle koollemist. Muinasjutust, kus rebane küpsetab sitikat ja kurdab, et kõrvetas selle ära, on pärit võrdlus *nagu rebane küpsetab sitikat mullusel tuleasemel* ('teeb tulemusteta tööd'). Uskumusele, et kui lapsel on sündides käed valge katuga kaetud, siis sureb ta varsti ära, on taandatav *surmakindad käes* ('suremas').

Mütoloogilist päritolu on külastusabieli kohta käiv võrdlus *elavad nagu koit ja hämarik*, samuti suure ja tugeva mehe nimetus *Kalevipoeg*. Viimane on praeguseks saanud sootuks uue tähenduse 'eestlasest rändehitaja'. Rahvalaulumotiivid on realiseerunud paljude hellitusnimedena: *magus marjake, mesimeeleke* jms.

Kuivõrd on väljendivara uurimine interdistsiplinaarne?

Väljendid ei ole omaette seisev valdkond. Suurem osa väljenditest kuulub keele sõnavarasse, millele on rakendatavad samad teiste teaduste uurimismeetodid mis sõnavara ja keele kui süsteemse nähtuse analüüsimiseks üldiselt. Folkloori ja keele vahekorras oli eespool juttu.

Viimastel aastakümnetel on teadustevaheline koostöö sedavõrd jõuline olnud, et on tekkinud mitu ühisdistsipliini, sõltuvalt sellest, millise eriala meetodeid parasjagu kasutatakse, on selleks siis üldfilosofia, psühholoogia, statistika vm.

Fraseoloogia olulise kujundava võttena tuuakse esile metafoori. Mil määral loovad väljendeid muud kujundid?

Tegelikult rakenduvad kujunditekkemehhanismis kõik troobid, nii metafoor, metonüümia kui ka personifitseerimine ja kõikide nende troopide koostöö. Metafoori

ja metonüümia koosinemist on palju ja tulemuslikult uuritud. Isikustamise uurimine kogub alles hoogu. Kuna metafoor on kõige tavalisem ja ehk ka kõige sagedam ülekanne, siis on kujunenud tava nimetada seda nähtust metaforisatsiooniprotsessiks ja asjaomast teooriat metafooriteooriaks.

Sinu silma alt on läbi käinud mitme sajandi väljendid kuni tänapäevaste protsessideni välja, kus uued väljendid jälgitavalt tulevad ja vanad ununevad. Kuidas peegelduvad väljendites erinevused keelekõnelejaid ümbritsevas maailmas, haridus- ja kultuuritaustas, kultuuri- ja keelekontaktides? Mis on väljendivaras püsivam, mis muutlikum?

Kui võrrelda 150 või 100 aasta taguseid väljendeid praegusaegsetega, siis vahe on üsna suur. Üldplaanis on väljendeid rohkem hääbunud, kasutuselt kadunud, juurde on tulnud vähem. Eesti fraseoloogia üldpilt on argine. Kujundsõnad kuuluvad enamasti igapäevamõistete valdkonda, nad märgivad meie esivanemate jaoks elutähtsaid asju, tegevusi ja enesemõistetavalt iseennast. Kuna kujundi allikaiks on olnud eestlaste argieluga seonduv, siis rajaneb märkimisväärne hulk fraseoloogisme igapäeva mõistelasid katvatel lekseemidel, mis iseloomustasid talurahva tegemisi, sotsiaalseid ja majanduslikke suhteid, väheke ka töökspidamisi ja arusaamu maailma asjadest. Seoses olude paranemisega, uute ja paremate tööriistade kasutuselevõtuga kaotasid vanad oma otstarbe ja hakkasid ununema ka neid tähistavad sõnad ja väljendid, mille kujundikandjaks need olid: *peenike kui uikoda* 'kõhn' (*uikoda* – kangastelgede süstik), *nagu lõhnast võetud* 'kõhn, luine' (*lõhn* – ahjukumm, ahjusuu kohal olev parsipealne millegi kuivatamiseks). Tänapäeval, kui meil puuduvad teadmised ja kogemused käsitsi tehtava maatöö, käsitöö vms kohta, ei tunne me enam ka vastavaid

väljendeid: *kurepõlves olema* 'lamandunud' (vilja kohta), *viiliradasid tegema* 'kit-sast ja karvast heinakaart niitma', *tuulele p-d näitama* 'rukist lõikama', *rehavart jät-kama* 'oskamatult riisuma', *nagu odravihk* (lühikese, matsaka inimese kohta). Hilisemast ajast võiks nimetada näiteks seda, et koos kolhoosikorra kadumisega taandusid kasutusest ka selle aja valmistõdedest ja ülepaisutatud loosungitest inspireeritud tekstid, nagu *au kolhoosi korrade, kes jättis vilja põllule*.

Seega on kujundi püsimise vaatenurgast oluline, millised lekseemid kujundituuma moodustavad. Kui tuumaks on üldinimliku mõõtmega sõna, mis tähistab elus püsimiseks vajalikku ja olulist, nagu *päike (päev)*, *muld*, *maa*, *tuli*, *vesi*, siis püsib kauem ka väljend.

Eesti keel käibis pikka aega valdavalt suulisena, rääkijaks talupoeg, kelle mõtte-maailm ja -tegevus keerles iseenda ja oma toimetulemise ümber. Sellest ka kujundliku keelevara maalähedus ja rahvakeelsus. Literatuurseid, raamatulikke väljendeid on suhteliselt vähe. Need hakkasid juurduma alles piiblitõlke levimisega ja kirjanduse, eriti antiikkirjanduse tõlkimisega ja nad on keelde ka püsima jäänud. Esmapilgul tundub, et eesti raamatulikumas väljendivaras on palju laenulist. Kas see ka nii on, vajab veel uurimist. Võimalik, et mõnigi kujund on saanud aktuaalseks mitmes kohas ja enam-vähem samal ajal, miks muidu on ulatuslikke sarnasusi ka nende rahvaste paröömilises fondis, kelle vahel isegi kaudne laenamine on välistatud. Tänapäeva kommunikatsioonivõimaluste juures on laenamine tavaline, pigem leiab aset sageli mittevajalik kiirlaenamine.

Väljendi kauakestvuse, püsimise näitajaks on vanades kirjakeeltes arhailise sõnavara ja grammatiliste vormide esinemine. Eesti kirjakeelses väljendivaras on vähe arhailist elementi. Enamasti taandub

see mõne murdesõna esinemisele. Grammatika poole pealt on väljendeis säilinud küllalt palju vana soomeugrilist paariskehaosade mitmust väljendavat ainsust: *mis silm näeb ja kõrv kuuleb*, *silma nähes*, *poole kõrvaga*, *palge ees*, *heal jalal* 'sõbralikes suhetes', *Mokk maha!* jpm. Samas on see tegelikult alles ka nulltroobiga sõnaühendeis.

Kas on märgata erijooni praeguste eesti keele variantide kujundikasutuses (näiteks ilukirjandus, ajakirjandus, släng, avalik suuline suhtlus, suuline argikeel)?

Kuna kujundikasutus nimetatud keelevariantides on jäänud minu huviorbiidist väljapoole, siis pealiskaudse tähelepaneku järgi võiksin ehk öelda, et kõigisse neisse on tasapisi imbumas teiste keelte, eriti mõistagi inglise keele surve sellist kujundikasutust, mis ei haaku meie kogemuslike arusaamadega ja vähemasti alguses tekitavad võõristust, nt kas või *mõttetu mees*, kelle kohta on meil kujundlik keelend ammu olemas: *tühikargaja*. Võib-olla suuline argikeel ja släng ongi see filter, kust selline keel või keelekasutus tuleb läbi lasta, see koht, kus uustulnukad saavad proovida oma adapteerumisvõimet. Tahaksin küll loota, et ilukirjanduskeel on selles mõttes tõrksam ja kirjakeel alalhoidlikum.

Ilukirjandusse tulvas iseseisvumisjärgses tsensuurist vabanemise tuhinas sellisel hulgal obstsõnseid sõnu ja väljendeid, et see tekitas nii mõnigi kord lugemistõrkeid. Praeguseks on selline keelekasutus võib-olla pisut rahunenud.

Noored kasutagu pealegi oma slängi, sellest ei maksa heituda, seevastu ajakirjanike ja avaliku elu tegelaste keelekasutuses võiks olla vähem toorlaene ja tsitaatsõnu ning kogu väljendus paremini kooskõlas kõneleja positsiooni ja kuulaja säästmisega, eriti tugevalt emotiivsete väljendite kasutamisel.

Kas on mõnd huvitavat tähelepanekut, kuidas vabalt moodustatud väljendist kujuneb püsiühend?

See on tavaline, et vabade, nulltroobiga sõnaühendite semantilise teisenemise, nende bukvalistliku übermõtestamise tulemusena tekivad teise mõistesfääri paigutuvad keelendid: *naelapead tabama* 'täpselt toimima', *juukseid katkuma* 'meeleheitel olema'. Kui samasugune semantiline teisenemine toimub lekseemi tasandil, siis on tulemuseks polüseemne lekseem. Kuna selline troobiülekanne on sage, tekib uue sisuga keelendeid kogu aeg, neid tekitab takse tahtlikult päevakajalistel teemadel (nt *kummitempel* 'käsitähtlik riigikogu', *konnatiik* 'stagneerunud ühiskond või institutsioon', *Vene karu* 'Venemaa kui meile ohtlik naaber', *karvane käsi* 'millegi halvale kaasaaitaja', *pommiauk* 'eluks kõlbmatu paik'). Mis neist püsima jääb ja kui kauaks, sõltub nähtuse üldnimlikust ja lokaalsest kvaliteedist. Kas ja kui kiiresti sellised väljendid tuttavaks saavad ja levivad, sellele aitab otseselt kaasa sündmuse olemus ja väljendi kilbile tõstnud isiku sotsiaalne staatus. Näiteks *tädi Maalist* sai lihtsakoolise, väheste teadmistega inimese nimetus Euroopa Liitu astumise ärevate arutluste käigus, kui tekkis otsene vajadus selgitada asja ka igale lihtsale inimesele. Riigikogu istungite stenogrammidest nähtub, et *tädi Maali* esines õige mitmes sõnavõtus mitme kuu jooksul enne, kui see Lennart Meri väljaõelduna rahva ette jõudis ja kulutulena levis.

Kas soovitusi saab anda lisaks olemasolevate väljendite tundmisele ka uute väljendite loomiseks?

Keele sõnavaras leiavad ühiskonna kiirel arengul aset suhteliselt kiired muutused. Ehkki fraseoloogia on sõnavara osa, ei ole uute väljendite tulek siiski võrreldav uute sõnade tulvaga, mida on tarvis uute mõistete jaoks. Sõnakunstis seevastu on

värskete kujundite tekitamine – referenttsiaalne übermõtestamine – tavaline võte. Tulemuse uudsuse tagab ühekordsus ning mõistetavus teksti tasandil. Kui selline kujundlik sõnaühend saavutab stabiilsuse – võime hoida muutusi teatud piires, mitte kaugeneda tundmatuseni algkujust –, omandab keelend identiteedi ning leksikaliseerub.

Kui uus või uudne omakeelne kujundlik väljend tekib, ei ole see tavaliselt vastuolus ei keele grammatika ega mõistestruktuuriga. See on äratuntav või vähemasti ei takista öeldu mõistmist. Uute laenuliste väljendite korral, olgu siis tegemist otsetõlke või sisutõlkega, ei pruugi nii olla. Mõnikord võib laenamist soosida inimese kui *Homo sapiens*'i maailmatajumise ühtsus ning ajapikku me harjume ning võtame omaks ka selle, mis ei lähe täpselt kokku meie harjumuspärase mõistestamisega. Näiteks on juurdunud venelaenuline *siililegi selge* 'miski on nii lihtne, et on arusaadav ka väga rumalale', ehkki siil on meie arusaama järgi pigem arukas kui rumal.

Kui laenatud väljend ei sobitu meie mõistestruktuuri, kõnelejad ei tunne kujundit ära (keelendi sõnastus on seejuures teisejärguline), siis kommunikatsioon ei toimi ja laenu ei saa pidada õnnestunuks. Kui aga tingimused on täidetud, ei ole laenus midagi halba. Meie raamatulikus fraseoloogias ongi väga palju laenulist.

Võtame näiteks juba tüütuseni kasutatud, inglise keelest otsetõlkena üle võetud väljendi *luukere kapis*. On nii inimlik minna lihtsama vastupanu teed, piirduda tõlkimisega, mitte aga hakata revideerima meie oma sõnavara, nagu juba 1913. aastal soovitas J. V. Veski oma artiklis „Eesti kirjakeele edasiarendamise teedest”: sõnaloometöös tuleks „meie keele praegune sõnade tagavara hoolega läbi sõeluda ja sealt unustusse vaibunud tarbekohane

vara uuesti tarvitusele tuua.³ *Luukere*-kujund ei tekita meis assotsiatsioone mingi salajase, varjatud asjaga, meie seostame luukeret eeskätt kehalise viletsusega, kõhnusega jms. Kapis oleva luukere asemel on meil nii suuremate kui ka väiksemate varjatud eksimuste kohta küllalt valikuid: *salapatt, noorpõlve patud ja patukesed, patude patt, pärispatt, surmapatt, hingepatt, vanad patud* jms.

Kõigil aegadel on levinud tsitaatidel ja lugudel põhinevad väljendid. Mis on nende peamisteks allikateks praegu?

Raamatutest, filmidest, populaarsetest lauludest, prominentsete isikute öeldust jm pärinevaid või neil põhinevaid väljendeid ehk autoritsitaate on igal ajal kasutusele võetud. See ei ole teisiti ka praegu. Mõne tsitaatväljendi eluiga ei ole olnud kuigi pikk, mõni aga on jäänud püsima. Sageli nende tähendus ajapikku muutub, see võib laieneda, mõne semantilise komponendi piirid hägustuvad, nende sõnastust muudetakse või nad isegi mõtestatakse terveni ümber, kuid süntaktiline struktuur jääb siiski äratuntavuse eesmärgil püsima. Näiteks liitsõna *rehepapp* märkis algselt mõisa rehe kütjat ja rehepeksu järelevalvajat ning ülekantult esimest viljavihku, mille rabamine jäeti rehepeksu lõpetuseks. Andrus Kivirähk andis sellele sõnale aga hoopis uue tähenduse: omakasu silmas pidav, ebaaus inimene. Kujund oli mõistetav, haakus hästi meie arusaamadega ning sai kiiresti üldkasutatavaks. Sellele aitas kindlasti kaasa ka valitsev sotsiaalne õhustik. Tuletised *rehepaplus, rehepplik* said võimalikuks tänu uuenenud tähendusele.

Meile tuntud Oskar Lutsu „Kevade” avalause „Kui Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud” on aegade jooksul sedavõrd modifitseerunud, et see

on äratuntav üksnes väljendi sisestruktuuri kaudu: *Kui vahetusüliõpilane koju tagasi jõudis, olid eestlased juba välja surnud.*

Kahtlemata soodustavad väljendite teket ühiskonna ümberkorraldused või ühiskonda raputavad sündmused: Heinz Valgu idiomaatilisuseta, nulltroobiga ütlus *Ükskord me võidame niikuinii!*, mille sisu oli sisendada usku vabaks saamisesse, on praegu kasutusel mis tahes veendumust kinnitava ütlusena.

Uue ütluse algtõukeks saab tavaliselt midagi sellist, mis paljudele eredalt silma või kõrva hakkab. Selleks võib olla kas või mõni ekstreemne või kummastav juhtum. Nt karude ootamatu linnatänavale ilmumine ja koroonaviiruse leviku piiramise üleskutse *Püsi kodus!* andsid sõnamängulise *Püsi kodus, karu tuleb!* Selle tekkele aitas kahtlemata kaasa taustateadmine ajast, kui väljakäigus tuli käia õues ja see oli hirmutav.

Monograafias toote välja eestlastele omase püsimetafoori INIMENE ON TAIM (PUU). Kuivõrd on eri konventsionaalsetel metafooridel põhinevate väljendite levik seotud ajastu, koha, kultuuri ja keelega, kuivõrd üldinimlik?

Kultuurikeskkonna indiviidi keeleline eneseväljendus ja mõtlemine pole rangelt võttes kunagi kultuuripärandist täiesti sõltumatu. Maailmatunnetus ja eneseväljendus on kultuuriliselt taasloodavad, selles kajastub pigem maailmateadmiste ja väärtuste möödanik kui praegused arusaamad. Püüan seda pisut selgitada.

Mõistemetafoorid on kognitiivsed projektsioonid, ülekanded, mis süstemaatiliselt kasutavad olemasolevat ja hästi läbitöötatud kogemust ning sõnavara selleks, et rääkida ja mõelda mingist teisest, tavaliselt abstraktsemast valdkonnast. Süstemaatilisus seisneb selles, et tegu ei ole üksiku keelendiga, vaid mõtlemise mustri- ja avaldub mitmetes väljendites. On

³ Artikli uuustrükk: T. Erelt, Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk 282–292.

üsna tavaline, et abstraktsetest ja raskesti piiritletavatest mõistetest mõtlemisel ja rääkimisel kasutatakse argielust ja koguni füüsilisest maailmaga suhestumisest pärit kogemust ja võrdkujusid. Mustrid aga ei muutu kergesti. Samal ajal on metafoorne mõistestamine alati valikulise iseloomuga: esile tuuakse mõni sihtvaldkonna aspekt, teised jäetakse tähelepanu alt välja. Seega mõistemetafoorid võivad erinevates keeltes realiseeruda mitte üksnes valikuliselt, vaid ka sama mõistemetafoori piires erinevalt.

Võtame näiteks mõistemetafoori INIMENE ON KOER, mille allikvaldkond (koer) on konkreetne ja tuttav nii eestlastele kui ka inglastele ning mis kätkevad endas koerale omaste käitumisjoonte ülekandmist inimesele. Ometi võivad selle metafoori rakendumise tulemused olla suuresti erinevad: *koerailm* 'väga halb ilm' – *dog days* 'kuumaperiood'; *sülekoer* 'käsitäitlik alluv' – *put on the dog* 'nooblilt riietuma' (sõnasõnalt 'sülekoera kandma').

Konventsionaalse metafoori INIMENE ON TAIM (PUU) rakendus on väga lai. See kajastab seda, et inimesest mõeldakse ja räägitakse argikogemustele toetudes nagu bioloogilisest organismist, eesmärgiga kirjeldada inimest üldiselt, iseloomustada inimese füüsilisi ja vaimseid omadusi, tema arenguteed ja hääbumist jpm. Taimel/ puu teema rohketes mõistemetafoorides (inimene on taim ise, selle osa jne) ilmneb spetsiifiliselt taimeteemalise sõnakasutuse (ajas juured alla, puhkes õitsele, vana känd, madalam kui rohi, tuim kui puutükk, ei näe puude taga metsa, puupea, teeb puust ja punaseks, nagu tuli toores puus, ei saa puu tahagi uskuda, puujuure all kasvanud jms), selle rakendumine ei pruugi anda samu metafoorseid tulemusi. Mida laiemalt mingi metafoor kasutusele võetakse, seda tõenäolisem on, et selle tähendus ei kattu eri keeltes täies ulatuses. Näiteks metafoori INIMENE ON TAMM vahendusel

tõstab eestlane esile inimese sitkust, tugevust jms (*tammine rahvas, mees on tugev kui tamm*), vene keel aga räägib tema rumalusest (*дубина* 'puupea').

Mis on eesti fraseoloogia alal veel teha, mis on Sinul endal praegu käsil?

Teha on rohkem, kui on tehtud. Täiesti uurimata on kõige keerulisem troobiülekanne – personifikatsioon. Isikustamise kohta on eesti keeles üksnes siin-seal mõni tähelepanek. Väga huvitavad teemad oleksid žanrisuhted, piiblifraseoloogia. Käsitlemata on kõnekäändude filosoofiline pool. Õige hõre on praeguse seisuga fraseoloogismide morfosüntaktilise muutumise ja transformeerumise käsitlemine. Üldiselt toimub fraseoloogismide vormindamine nii üldiste kui ka vähem üldiste reeglite järgi, viimased võivad olla ka unikaalsed. Samal ajal võivad ka üldiste reeglite järgi vormindatud väljendi kasutused olla grammatiliselt piiratud. Just see viimane vajab selgitamist: miks fraseologismi grammatilised seosed lauses, grammatiliste kategooriate realiseerumine ei ole pahatihti sama mis temaga korreleeruva sõnal. Huvitav oleks teada, kas ja kui, siis millises ulatuses mõjutab fraseologismi semantika selle süntaktilist käitumist, kas erinevate mõistealade väljendite kujundsõna võib täita erinevaid semantilisi ja süntaktilisi rolle (*hing on sees* – *on hinges, otsib surma* – *surm otsib taga, silm petab* – *petab silma ära, elu läks mant ära* – *läks elu mant ära*) jne. On palju küsimusi, mis lahendusi ootavad.

Oled teinud tänuväärset ja toredat tööd selleks, et inimesed väljendivara tunneksid ja kasutada oskaksid. Meenub Sinu kõnekäändude tutvustamise sari Kuku raadios, Oma Keele artiklid, 2018. aastal ilmunud väljendivara kassett, kaks keelehooldekeskuse brošüüri. Kas on kavas ka selles suunas jätkata?

Leksikograafina olen püüdnud silmas pidada, et see, mis sõnaraamatus kirjas, oleks hõlpsasti leitav. Kõnekäänud võinuks sõnaraamatusse seada ka tähestikuliselt, see olnuks kordades hõlpsam, võtnuks palju vähem aega, nõudnuks palju vähem tööd kui mõistest lähtuv süstematiseeritud kogu. Kuid kasutaja seisukohast oleks sellest nähtavasti vähem tulu. Näiteks ilmselt vähesed kasutajad suudaksid tähestikuliselt järjestatud loendist üles leida peenutsemise väljendid *keegi on uih-aih, ei oska istu ega astu, ei võta eligi sisse, pealt tammi vett joonud, suurest soost ja jämedast jaost, linna kaevust vett joonud* jt. Mõistelise esituse korral jääb kasutajale aga üksnes valikuaev.

Minu arust ei ole ükski eesti keele üllitis ülearune, kui see just üleliia igav ei ole. Paistab, et koolide emakeeleõpetuse tarvis proovitööna kokku pandud „Väljendivara” viis vihikukest (2018) läksid õigesse kohta, tagasiside on olnud mulle endalegi üllatav. Taoliste sagedamate kujundsõnade kogumite koostamine oleks jõukohane ka filoloogiatudengitele. Juba algklasside lasteni tuleks viia arusaam, et kujundlik keel ei ole midagi iseäralikku ega imetabast, vaid emakeele loomulik osa, mille me omandame alateadlikult nagu muugi sõnavara. Kui tundmatu väljend mõtestatakse lahti koos tuttavamate ja samalaadsetega, siis kaob ka vajadus kujundlikke väljendeid üksahaaval kramplikult meelde jätta.

Mis väljaanded väljendivara kohta võiksid kuuluda meie julgetesse unistustesse? Kas näiteks valiksõnastik, kus oleksid väljendid koos tekkeseletustega; tänapäevane lendlauset sõnastik; tänapäevane õppevahend püsiväljendite kohta neile, kellele eesti keel on teine keel?

Kõik loetletud väljundid on mõeldavad ja igaühel neist oleks ka kindel adres-

saat, oleks vaid tegijaid. Väga paeluv oleks teada, kust üks või teine väljend tuleb, kas tegemist on oma või laenatud väljendiga, millal on laenamine aset leidnud, millised on uudsed väljendid ja kuidas nad käituvad meie mõistestruktuurides. Paljudel uutel väljenditel on paraku lühike eluiga nagu slängisõnavaralgi, sestap on paratamatu, et selliseid loendeid tuleb regulaarselt uuendada ja täiendada, muidu pole neist suurt kasu. Paraku nõuab see kõik palju tööd ja palju aega, nende probleemide uurijaid aga ei olegi niisama lihtne leida.

Julged unistused jätan teistele. Kui jätkuks jõudu kokku kirjutada kujundikeskne sõnaraamat, oleksin vist rahul. Sedalaadi sõnaraamatuid on juba tehtudki, nt mahukas vene-valgevene püsivõrdlusi hõlmav kujundsõnadest lähtuv sõnaraamat, mis pakub väga põnevat ja kasulikku lugemist.⁴ Selles on lagoonilisel viisil lahti kirjutatud kujundituuma olemus ehk kujundi(te) allikaks oleva referendi tunnused, antud sama kujundiga väljendite loetelu ning olulised grammatilised ja semantilised karakteristikud.

Jõudu ja edu nii selle sõnaraamatu koostamiseks kui ka põnevate teemade ja probleemide uurimiseks, suur tänu kogu senise töö eest kujundliku keele mõtestamisel, teadvustamisel ja talletamisel!

HELLE METSLANG

Kirjutise valmimist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuuri projekt PRG341 „Pragmaatika grammatika kohal: subjektiivsus ja intersubjektiivsus eesti keele registrites ja tekstiliikides”.

⁴ В. Мокиенко, Т. Володина, Русско-белорусский словарь сравнений. Минск: Беларуская навука, 2018.